

Марина Скрипник – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії і освіти дорослих Університету менеджменту освіти НАПН України

ДОРΟΣЛИЙ У ПРАКТИЧНІЙ АНДРАГОГІЦІ

Післядипломна освіта в Україні. – 2016. - № 2.

Скрипник М. Дорослий у практичній андрагогії. Започаткований у попередньому часописі аналіз проблеми категорійно-понятійного тлумачення практичної андрагогіки в післядипломній педагогічній освіті розширено через деталізацію фундаментального поняття «дорослість». У цій частині статті в контексті ідеї самовизначеності дорослого зосереджено увагу на підходах до класифікації віку та двофазному розвитку дорослого (за Б. Ананьєвим). На основі сучасних вітчизняних досліджень проблеми проектування віртуального освітнього простору для інтелектуального розвитку дорослого зроблено висновки для практичної андрагогіки про особливості розвитку інтелектуальних здібностей у період дорослості.

Ключові слова: *практична андрагогіка; практика; учіння; дорослий; доцільна корисність; моделі навчання дорослого; самокероване навчання дорослого.*

Skrypnyk M. Adult in practical andragogy. In the article the basic concept of practical andragogics - "adulthood". The solved classification age and two-phase development of adult (by B. Ananiev). The recommendations for practical andragogics especially the development of intellectual abilities during adulthood.

Key words: *Practical Andragogy; Practice; Scientists; Adulthood; Adult Learner; Adult Learning Model; Self-Directed Learning.*

Базова категорія практичної андрагогіки – дорослість – найбільш адекватно та універсально досліджена у психологічних дослідженнях, зорієнтує практиків освіти дорослих на найголовніший блок функціонування системи післядипломної педагогічної освіти – *особистісний*. Він ставить підвищені вимоги до інтелекту, поведінки, професійних якостей, саморозвитку,

самореалізації. Саме цей блок є фундаментальним, адже створює умови для самовизначення особистості педагога [14]. Низький рівень розвитку самовизначення призводить до невдач у фаховій діяльності. Нині неможливо розглядати самовизначення фахівця як природний процес, тому невідкладно постає найважливіше практичне завдання – створення культури самовизначення. Проблеми самовизначення особливо гостро торкаються сучасного освітянина, для якого це не лише життєво важлива, а й професійно значуща характеристика. Адже самовизначення – процес і результат вибору особистістю своєї позиції, мети і засобів самоіснування в конкретних умовах життя, осмислення механізмів набуття і прояву людської свободи [18]. Сучасна актуалізація проблеми самовизначення в освіті дорослих зумовлена тим, що зростають зміни у суспільстві «керованого хаосу», які породжують необхідність вироблення кожною людиною власного ставлення до того, що відбувається. За цих умов самовизначення педагога стає важливою складовою його професійного розвитку, адже сутнісно спрямовує діяльність на активне виявлення і ствердження індивідуальної позиції у проблемних ситуаціях, коли педагог опиняється перед необхідністю альтернативного вибору і має приймати прагматичне рішення. Особистість – вибір – свобода – цю концептуальну тріаду можна розглядати як маркер практичної андрагогіки. Ситуація вибору через різноманітні програми створює умови для усвідомлення педагогом особистісної ідентичності, які розуміємо: по-перше, як *індивідуальність* – свідоме відчуття власної унікальності й власного окремого існування; по-друге, *тотожність і цілісність* – відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, чим особистість була в минулому й чим обіцяє стати в майбутньому; по-третє, *єдність і синтез* – відчуття внутрішньої гармонії і єдності; по-четверте, *соціальна солідарність* – відчуття внутрішньої солідарності з ідеалами суспільства й соціальної підгрупи, відчуття того, що власна ідентичність має сенс для професійної діяльності й що вона відповідає їх очікуванням і сприйняттю [29].

Для аналізу вікової класифікації (або класифікації віку) та розвитку дорослого визначимо вихідні позиції:

1) «дорослість» - «найтриваліший період онтогенезу людини від моменту завершення юності до початку старіння, який характеризується досягненням найвищого розвитку фізичних, духовних, інтелектуальних здібностей, високої світоглядної зрілості, сформованості життєвої позиції і здатності контролювати свої бажання, емоції та почуття» [20, с. 111];

2) основні ознаки дорослості – хронологічний вік; психофізіологічна зрілість; соціальна зрілість; повна громадсько-правова дієздатність; економічна самостійність; залучення до сфери професійної діяльності (за В. Онушкіним [17]).

Існують різні підходи до вікової класифікації (або класифікації віку). Подамо окремі характеристики **вікової періодизації**, де представлено категорію «дорослість».

Стадії людського життя за Е. Еріксоном. Кожному віку, за Е. Еріксоном, властиві емоційні кризи, своя точка напруження – криза, породжена конфліктом розвитку «Я»-особистості. Людина стикається з проблемою відповідності внутрішніх і зовнішніх умов існування. Коли в неї визрівають ті чи інші властивості особистості, вона зіштовхується з новими завданнями, які ставить життя перед нею як людиною певного віку. «Кожна наступна стадія... є потенційною кризою внаслідок радикальної зміни перспективи. Слово «криза»... вжито в контексті уявлень про розвиток, щоб виокремити не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної вразливості та збільшених потенцій» [11]. Життєвий цикл відповідно цієї періодизації поділяється на вісім стадій.

1. *Довіра і недовіра*. Перший рік життя. Відчуття задоволення залежить від вияву турботи про дитину. Виникає задоволення світом чи боязнь і підозрілість.
2. *Досягнення рівноваги*: самостійність і нерішучість (2 – 3 роки). Батьки дають можливість дитині освоїти моторно світ, робити те, на що вона здатна. Вияв сором'язливості і нерішучості, якщо дитину сварять.
3. *Діловитість і відчуття провини* (4 – 6 років). Дитина придумує собі заняття, наслідує інших. Бігає, задає запитання. Якщо батьки наказують, то виникає відчуття провини.
4. *Умілість і неповноцінність* (6 – 11 років). Розвивається мислення, технічна творчість. Дитина відчуває вплив школи.
5. *Ідентифікація особистості та змішування ролей* (12 – 15 років для дівчат і 13 – 16 років для хлопців). Ідентифікація «Я» — об'єднує все, що знає про себе як про школяра, спортсмена, сина (доньки). Може не розуміти при зміні ролей, до якого середовища належить.
6. *Близькість і самотність*. Початок зрілості й сімейного життя.
7. *Загальнолюдськість або самопізнання*. Зрілий вік, коли діти стали підлітками.
8. *Цілісність і безнадійність*. Основна робота життя закінчилася. Задоволення від пережитого. Вже є внуки, і освоєння нової ролі – «дідусь», «бабуся».

Підставою періодизації криз психосоціального розвитку в Е. Еріксона є поняття «ідентичність» і «самоідентичність». Потреба бути самим собою в очах значущих інших і у власних очах визначає рушійні сили розвитку, а

протиріччя між ідентичністю і самоідентичністю зумовлюють кризи та напрям розвитку на кожному віковому етапі.

За класифікацією Д. Бромлей людське життя розглядається як сукупність п'яти циклів: утробного (стадія вагітності), дитинства, юності, дорослості і старіння (таблиця 1) [15; 19; 20; 21].

Таблиця 1

Вікова періодизація, побудована на основі порівняльно-вікових характеристик великого діапазону віку (автор Д. Бромлей)

Дитинство (0—11—13 років)	Дитинство — від народження до 18 мес. Дошкільне дитинство — 19 мес.— 5 років Раннє шкільне дитинство — 5—11 —13 років
Юність (11 —13 років — 21 рік)	Статеве дозрівання — старше шкільне дитинство (рання юність) —11 — 13 —15 років. Пізня юність — 15—21 років
Дорослість (21—65 років)	Рання дорослість — 21—25 років. Середня дорослість — 25—40 років. Пізня дорослість — 40—55 років. Перед пенсійний вік — 55—65 років
Старіння (65—70 років)	Відставка — 65—70 років — старий вік. Дряхлість — 70 років і більше

Г. Крайг вважає, що на період дорослості припадає три чверті людського життя і розподіляє цей період на три стадії: рання дорослість 20 — 40 років; середня дорослість 40 — 60 років; пізня дорослість – від 60 років і більше.

Ш. Бюлер (Австрія) обґрунтував концепція п'яти стадій життя людини. *Перша стадія* триває від 16 до 20 років. Попередня стадія самовизначенню, коли професія ще відсутня. *Друга стадія* охоплює вік від 16—20 років до 25— 30 років і характеризується пошуками свого призначення в професії. *Третя стадія* — час зрілості особистості — охоплює вік від 25 до 45—50 років. Основою цієї стадії є знаходження сфери застосування своїх сил, можливостей; відбувається уточнення життєвих планів та їхня реалізація, накопичення життєвого досвіду. *Четверта стадія* життєвого циклу настає у віці від 45—50 років до 65—70 років. Відбувається завершення професійної діяльності. Всі основні досягнення залишаються в минулому. *П'ята стадія* настає після 65 років і триває до завершення життя. В цей період професійна діяльність змінюється спілкуванням.

Вікова періодизація на основі «вузлових точок життя» (Н. Я. Перн) визначає: 6—7 років — людина дозріває як істота, яка дізнається про своє існування; вона весь час звернена на себе, на свої відчуття і функції; 12 —13 років — людина дозріває як частина навколишнього світу, який вона намагається освоїти; 18—19 років — людина дозріває як член суспільства, формуються соціально-етичні ідеї, пов'язані з іншими людьми, закладаються душевні уподобання, з'являється поняття про обов'язок; 25—26 років — людина дозріває як явище Світу, виникає відчуття своєї приналежності до світової цілісності, формується світогляд, настає вік душевного розквіту, зрілості особистості; 32—33 років — людина готова бути діячем, здатна здійснювати ті задуми, які закладалися в попередній період; 37—38 років —

друга вершина в діяльності й духовному житті, яка за силою може уступати попередній; найплідніший час життя, коли «свіжість ще не втрачена і вже достатньо висока зрілість»; 43—44 років — критичний час, коли діяльність ще продовжується без помітного ущербу в силу набутого досвіду і навичок. Може наступити спад в активній діяльності, коли людина лише доживає другу половину життя. Однак може початися й нове духовне зародження, нова юність, після якої людина вступає ніби у другий цикл свого життя, абсолютно інший від попереднього; біля 50 років — можливий новий період творчого злету — фаза зрілості і мудрості. Після 50 років відкривається те, що молодим недосяжне.

Вікова періодизація, побудована на основі антропологічних досліджень (автори В. В. Бунак і В. В. Гінзбург):

Грудний вік –	0 – 1 років
Перше дитинство –	1 – 4 років, 4 – 7 років
Друге дитинство –	7 -12 років хлопчики 7 – 11 років дівчатка
Підлітковий вік -	12 – 17 років хлопчики 11 – 16 років дівчатка
Юнацький вік -	17 – 24 років юнаки 16 – 20 років дівчата
Дорослий вік -	24 – 45 років чоловіки 20 – 40 років жінки
Зрілий вік -	45—55 років чоловіки 40 — 55 років жінки
Похилий вік	55 років і вище

Нині прийнята така вікова періодизація: дитинство (від народження до 1 року); переддошкільне дитинство (1-3 роки); дошкільне дитинство (3-6 років); молодший шкільний вік (6-10 років); підлітковий вік (10-15 років);

юність – перший період (старший шкільний вік 15-17 років), другий період (17-21 рік); зрілий вік – перший період (21-35 років), другий період (35-60 років); літній вік (60-75 років); старечий вік (75-90 років); довгожителі (90 й вище) [15]. Цю вікову періодизацію визначено й затверджено на Міжнародному симпозиумі з вікової періодизації в Москві (1965 р.).

На сьогодні дослідники категорії дорослості єдині в тому, що дорослий, який навчається – це людина, що володіє такими основними характеристиками, що відрізняють її від недорослих, які навчаються: усвідомленість самостійною, самокерованою особистістю; досвідченість, адже дорослий накопичує запас життєвого (побутового, професійного, соціального) досвіду, що стає важливим джерелом навчання; умотивованість та готовність до навчання як прагнення за допомогою навчальної діяльності вирішити свої життєво важливі проблеми та досягти конкретної мети; дієвість здобутих знань, умінь, навичок та сформованих у процесі якостей якостей; детермінованість навчальної діяльності тимчасовими, просторовими, професійними, побутовими, соціальними факторами (умовами) [12; 17; 18; 22; 23].

Для освіти дорослих значущими є наукові розвідки Б. Ананьєва про двофазний розвиток дорослого. На основі проведених досліджень Б. Ананьєв констатував, що перша з можливих характеристик психофізіологічної природи зрілості, що визначається генетичною психологією – стабілізація функціональних рівнів основних діяльностей і утворення невизначеного продовженого в часі стаціонарного стану. Б. Ананьєв приходить до висновку про необхідність створення загальної картини психічного розвитку людини. Проблема цілісності людини як індивіда, суб'єкта діяльності й особистості вимагала принципово нового підходу в її розв'язанні — організації комплексного вивчення людини. Вперше задум такого дослідження Б. Ананьєвим було викладено в статтях «Людина як загальна проблема сучасної

науки» [4], «Про систему вікової психології» (1957). Експериментальні дослідження з цієї проблеми були організовані Б. Ананьєвим лише в 1965 р. Через тридцять років Б. Ананьєв відроджує ідею, висловлену в 1928 р. М. Рибніковим, про необхідність розроблення психології дорослої людини як галузі психологічної науки.

У 20-х роках минулого століття вперше стали розроблятися проблеми навчання дорослих як виклик соціальним запитам. Потрібно було науково підійти до розв'язання цих проблем, з врахуванням різних рівнів освіти дорослих – від ліквідації неграмотності й малограмотності дорослого працездатного населення до перекваліфікації і підвищення рівня освіти. Для розв'язання цього питання недостатніми були знання лише із загальної психології. Нагальними були знання про вікові зміни в психічному розвитку дорослих людей у різні періоди їхнього життя, особливо знання про те, який їхній навчальний потенціал у молодому, середньому й зрілому віці, які їхні можливості до активної участі в навчальній і трудовій діяльності. На користь можливості психічного, зокрема інтелектуального розвитку дорослого, на думку Б. Ананьєва, можуть слугувати експериментальні дані, отримані в психологічних дослідженнях із моторного і вербального учіння. Як свідчили різні форми вечірнього і заочного навчання дорослих, людина може навчатися не лише в дитячі та юнацькі роки.

Важливою була відповідь на інше запитання: чи відбувається при цьому лише розширення обсягу знань або здійснюється розвиток психічних процесів, перетворення в них внутрішніх механізмів під впливом засвоєння знань? Для відповіді на це запитання необхідно було здійснювати експериментальні дослідження, які були організовані в 1965 р. двома циклами робіт, що виконувалися до 1972 р. під керівництвом Б. Ананьєва. Один із циклів робіт виконувався колективом співробітників сектору психології НДІ загальної освіти дорослих (зав. сектором К. Степанова) [26;

27], інший — співробітниками лабораторії диференціальної психології та антропології Ленінградського державного університету (зав. лабораторією Б.Г. Ананьєв). Перед першим циклом робіт стояло завдання розробити вікову періодизацію зрілості (дорослості) й визначити міру учіння дорослих, перед другим – дослідити структуру особистості та динаміку її розвитку у студентів протягом п'яти років навчання у вищій школі.

Дослідник *К. Степанова* в праці «Комплексне вивчення людини» [27] зазначає, що в 1965 р. починається новий етап наукової діяльності Б. Ананьєва, який характеризується як період втілення ідей цілісного вивчення людини шляхом організації колективних комплексних досліджень.

Звертаємо увагу на основні висновки, зроблені в результаті вивчення функціональних структур (домінант) і міжфункціональних зв'язків у дорослих. В основу дослідження було покладено ідею Б. Ананьєва про те, що тільки психологічні функції є власне «онтогенетичними феноменами». «Будь-який психічний процес формується як деяка констеляція психофізіологічних функцій (сенсорних, мнемічних, вербальних, тонічних тощо), діє з різноманітними операціями (перцептивними, мнемічними, логічними та ін.) і мотивацій (потреб, установок, інтересів і ціннісних орієнтацій)» [5, с. 136—137].

Світоглядний підхід Б. Ананьєва ґрунтувався на такій ідеї: *психічний розвиток відслідковувати необхідно рік за роком за допомогою методу вікових зрізів, в результаті чого можна з'ясувати перехідні стани в стадіях розвитку*. Дослідник висловив припущення, що *зрілий вік – це серія періодів, у яких психічний розвиток відбувається за рахунок перебудови структурних компонентів як всередині психічних функцій, так і у міжфункціональних зв'язках*. Було визначено *сенситивні періоди життя дорослих, в яких виявляється найвища міра сприйнятливості людини до засобів впливу в*

умовах її навчання. Вихідним положенням в дослідженні було взято визначення віку, запропоноване Б. Ананьєвим.

Вік, як його визначає Б. Ананьєв, – це єдність впливу росту, загальносоматичної і нервово-психічної зрілості [6], що відбувається в життєдіяльності людини і виховання.

Вік – ємне поняття, що включає в себе різнорівневі характеристики людини і тих умов, в яких відбувається її розвиток. *Онтогічний розвиток індивіда*, формування його як особистості та становлення суб'єкта діяльності відбувається у часі, з його метричними і топологічними характеристиками. *Метричний час* — роки життя, тобто кількість років, які прожила людина. *Топологічний час* – це підпорядкованість життєвих подій, змістова сторона часу, що представляє односпрямованість і незворотність розвитку людини з виявом у різні періоди життя еволюційних та інволюційних моментів розвитку. Метричний і топологічний час визначає час життя, його тривалість.

Таким чином, вік як одна із інтегральних характеристик індивідуального розвитку не розуміється лише як кількість прожитих людиною років. Істотним тут є топологічні властивості часу, його односпрямованість і безповоротність, що представлено у часовій незворотній послідовності станів. Відносно дорослої людини Б. Ананьєв вважав за необхідне враховувати взаємозв'язок метричних і топологічних властивостей часу. До характеристики суспільного розвитку людини приєднується часова характеристика, пов'язана з впливом на людину тієї епохи, в якій вона живе, того покоління, до якого вона належить. Онтогенетичні властивості індивіда в цих умовах будуть виявлятися по-різному, що віддзеркалюється на особливостях інтелектуального розвитку та соціального становлення особистості.

Структура життєвого шляху і його часові характеристики визначаються суспільно-класовим статусом особистості, її функціями та ролями у визначеному суспільстві, в конкретній суспільно-історичній формації. Тому як структура життєвого шляху, такі й основні його моменти (старт, оптимуми, фініш) змінюються в ході історичного розвитку від покоління до покоління» [1; 3; 5].

Отож, «фактор віку» Б. Ананьєв розглядав як єдність впливу зростання, загальносоматичної і нервово психічної зрілості в умовах виховання і життєдіяльності людини.

Цікавим і практичним для навчання дорослих є висновок Б. Ананьєва про *двофазовість розвитку* одних і тих же психофізіологічних функцій, що полягає у співвідношенні моментів наростання показників розвитку в ході дозрівання на ранніх етапах зрілості та спеціалізації їх під впливом умов життя і діяльності. **«Двофазний розвиток** психофізіологічної еволюції людини — один із виявів єдності людини як індивіда й особистості суб'єкта діяльності. Тривалість другої фази визначається мірою активності людини як суб'єкта й особистості, продуктивністю її праці й суспільною значущістю, її внеску у загальний фонд матеріальних і духовних цінностей суспільства» [2]. Це вияв загальної закономірності розвитку людини визначено Ананьєвим *гетерохроністю*.

Ідея про двофазність розвитку психофізіологічних функцій знайшла своє підтвердження в експериментальних комплексних дослідженнях із вікової періодизації зрілості. Доведено, що в різні періоди зрілості двофазність розвитку функцій виявляється неоднаково. Для вікових періодів 18 – 21 років і 22 – 25 років характерним є посилений розвиток мнемічних, мислинневих функцій, інакше: спостерігається фронтальний прогрес розвитку. Співпадіння двох фаз розвитку функцій починає виявлятися після 26 років. Починаючи з тридцяти років, друга фаза (спеціалізації) стає

визначальною в розвитку людини, що пов'язано з впливом набутого життєвого досвіду й професійної майстерності. Важливим як життєва активність людини (адже від неї залежить вияв високої міри психофізіологічного розвитку), так і суспільно-історичні умови життя та участь у ній людини (цей взаємозв'язок впливає на еволюційні чи інволюційні моменти розвитку людини). Б. Ананьєв зазначає: «Вікові особливості дорослої людини (від юності до старості) тим і характерні, що складні взаємопереплетіння еволюційних та інволюційних процесів визначається домінуванням то одних, то інших із них в залежності від конкретних соціально-історичних умов життя людини і стану її власної діяльності (трудової, комунікативної, гностичної). Ці положення, як можна думати, відносяться не тільки до сенсорно-перцептивних процесів. У рівній мірі воно відноситься і до так званих психічних функцій людського інтелекту» [6].

За даними Б. Ананьєва, з роками у дорослих спостерігається зниження впливу динамічності збудження на психомоторні та інтелектуальні функції. Натомість зростає динамічність гальмування, що пояснюється посиленням впливу горизонтального контуру регулювання, через який здійснюється управління усіма каналами зв'язку організму з навколишнім середовищем і через що регулюються найскладніші властивості індивіда [1–6].

Для практиків навчання дорослих важливими є **результати вивчення інтелекту дорослої людини**. У віковому періоді 18 – 25 років психічні функції (мнемічні, мисленнєві, аттенційні) характеризуються певною автономністю. У наступних вікових періодах (26 – 29 років, 30 – 33 роки, 34 – 37 роки тощо) відбувається становлення цілісної системи інтелекту. З цим пов'язано і визначення **сенситивних періодів розвитку дорослих**, в яких чутливість, сприйнятливість до засобів педагогічного впливу є найвищою. Так визначено що, у періоди 18 – 21 рік і 22 – 25 років найвищі показники

розвитку мнемічних, мисленневих функцій та інтелекту в цілому. В ці роки легко відбувається оволодіння системою знань, уміннями і навичками. Наступні вікові періоди (26 – 29 років, 30 – 33 роки, 34 – 40 років, 41 – 46 років) також є сенситивними до засобів педагогічного впливу, однак відбувається зниження за деякими показниками психофізіологічного розвитку. При створенні системи знань і в процесі формування умінь і навичок відбувається донавчання, перенавчання, що пов'язано з перебудовою в структурі інтелекту як цілісної системи. Спостерігається деяке гальмування у вияві інтелектуальних прийомів, але міра навченості не знижується, що підтримується свідомим ставленням до виконаного завдання, його значущістю і мобілізацією вольових зусиль.

Б. Ананьєв надавав великого значення в інтелектуальній системі взаємозв'язку мнемічних і мисленневих функцій. Учений вважав, що в накопичуванні знань і послідовному їх перетворенні в мислення важливе місце належить пам'яті. За результатами експериментального дослідження, пам'ять за моментами підйому і спаду в онтогенетичному розвитку випереджує мислення на один рік. Відбувається це, ймовірно, тому, що накопичувальна система (пам'ять) має забезпечити функціонування мислення. З'ясовані моменти зниження показників розвитку пам'яті після 35 років можуть слугувати основою для припущення, що упродовж зрілості погіршення пам'яті настає раніше порівняно з мисленням, що впливає на накопичувальну систему й на перетворення інформації. Однак, професійна пам'ять є більш стійкою відносно вияву інволюційних моментів розвитку. При зниженні рівня загальної пам'яті професійна пам'ять зберігається на достатньо високому рівні тривалий період життя дорослої людини. Цим пояснюється те, що достатньо високий рівень розвитку професійної пам'яті та мислення у похилому віці та глибокої старості.

Б. Ананьєв зазначає: «Можна вважати, що загальна і спеціальна освіта для дорослих виконує не тільки культурну й технічну функцію, але й є

одним із найважливіших факторів, що забезпечують високу життєздатність і життєстійкість людини. Розвиток інтелекту та особистості, здатність до навчання, постійної самоосвіти дорослої людини є величезною силою, що протистоїть інволюційним процесам» [1]. Отож, Б. Ананьєв особливо виділяє значущі фактори розвитку людини, а саме: *освіту й навчання*. Саме ці фактори впливають на те, що інтелект переходить на більш високий рівень розвитку.

Найважливіші **висновки** дослідження Б. Ананьєва для андрагога.

1. Визначення поняття «вік» як часової характеристики онтогенетичного розвитку людини. Тривалість періодів життя, збільшення чи скорочення періодів знаходиться в залежності від суспільно-історичних, економічних умов життя. Вік окремої людини – це не просто і не тільки кількість прожитих років, а кількість років життя у сукупності з тим, що прийнято називати духовним життям особистості, тим внутрішнім змістом, яким одна людина різниться від іншої (*Ананьєв Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Ананьєв Б. Г. и др. Индивидуальное развитие и константность восприятия. М., 1969*).

2. Обґрунтування вікової періодизації життя людини як класифікація за часовими відрізками людського життя (*Ананьєв Б. Г. и др. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия. М., 1968*).

3. Представлення поняття «час життя» як тривалість чи простір життя, часовий інтервал між зачаттям і смертю. Розрізняють лінійний час як рух вперед за часовою віссю. В цьому режимі розвивається людство, і цей час визначає розвиток індивіда. Циклічний режим часу – повторення того ж самого часу, але на новій спіралі розвитку. В своєму житті індивід проходить життєвий цикл від народження до смерті, одночасно переміщуючись з

людством за лінійними закономірностями розвитку. Третій, топологічний режим часу – підпорядкованість різних подій за часом. Людина повинна вміти жити в кожному із часових режимів і переходити від одного до іншого. Затримка на теперішньому може привести до втрати перспектив в майбутньому, на минулому — до переживання образ, успіхів чи невдач, на майбутньому — до замріяності, прогнозування з побудовою прожектів (Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания*. Л., 1968; Ананьев Б. Г. и др. *Индивидуальное развитие и константность восприятия*. М., 1968).

4. Уточнення поняття «життєвий шлях» як історія розвитку людини у взаємозв'язку біологічного, історичного та психічного проходження (переживання) часу, коли відбувається формування особистості як представника історичної епохи і ровесника певного покоління (Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания*. Л., 1968).

5. Визначення закономірностей розвитку психофізіологічних функцій людини. Перша фаза – фронтальний прогрес, що характеризує дитинство, юність, ранню зрілість. Друга фаза – це спеціалізація функцій відповно визначених об'єктів і видів діяльності людини (Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания*. Л., 1968).

6. Обґрунтування дорослості як періоду, що характеризується специфічними закономірностями розвитку психофізіологічних функцій (Ананьев Б. Г., Степанова Е. И. (ред.). *Развитие психофизиологических функций взрослых людей*. М., 1972. 245 с.; Ананьев Б. Г. *Некоторые проблемы психологии взрослых*. М., 1972; Ананьев Б. Г. *О проблемах современного человекознания*. М., 1977).

7. Вивчення визначальних факторів розвитку інтелекту дорослого, а саме: освіти і навчання (Ананьев Б. Г. *Человек как общая проблема*

современной науки // Вестник ЛГУ. 1957; № 11. С. 90—101; Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968).

8. У навчанні дорослих необхідно враховувати особливості психічного розвитку особистості, що проходить низку періодів. Період – це певний ступінь розвитку особистості, відтинок його життєвого шляху. У межах кожного періоду виділяються стадії (розвиток певних функцій, що мають свої якісні особливості), а в межах кожної стадії – фази (найменший період у розвитку окремих функцій). Коротка характеристика відомих у психолого-педагогічній літературі підходів до вікової періодизації (зокрема до періоду дорослості, деяких стадій і фаз психічного розвитку особистості на цій стадії), подано в таблиці 2. Окреслимо особливості організації навчання для стадій та фаз періоду дорослості. Нерівномірність опису стадій і фаз пояснюється складністю предмета дослідження.

Таблиця 2

Вікова періодизація дорослості та особливості організації навчання для стадій і фаз психічного розвитку особистості дорослого

<i>Специфіка стадії періоду дорослості</i>	<i>Специфіка фаз стадії періоду дорослості</i>	<i>Особливості організації навчання</i>
<i>Молодість (24 – 30 років)</i>	Перша – пошук себе, вироблення індивідуальності, усвідомлення себе як дорослого з відповідними правами й обов’язками, формування конкретнішого уявлення про майбутнє життя	Використання форм навчання у післядипломній освіті, що формують набір моторних і вербальних умінь, деяких засобів інтелектуального й етичного самоуправління, деяких аспектів емоційного реагування. Домінування таких навчальних компонентів, як: презентація теоретичних основ педагогічної технології; імітаційно-рольове

	Друга – «осіла» фаза, коли здійснюється спеціалізація в професії, набувається майстерність, можлива свідомо зміна професії	моделювання, тренування і вправи, необхідні для набуття і засвоєння нових професійних умінь
<i>Перехід до розквіту (близько 30 років)</i>	На цій стадії відбувається велика криза в житті людини, коли її уявлення про життя розходяться з дійсністю, життя перестає здаватися легким і зрозумілим, іноді руйнуються основи способу життя, перебудовується вся особистість.	Безперервний характер розвитку, наступність окремих онтогенетичних етапів дозволяють визначити організацію навчання як складну форму самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції. Провідними стають такі форми, як: презентація теоретичних основ педагогічної технології; імітаційно-рольове моделювання
<i>Розквіт(31 – 40 років)</i>	Період найвищої працездатності й віддачі. Особистість набуває багатого життєвого досвіду, стає повноцінним спеціалістом, досягає вершин творчості. Виділяють фазу 36-40 років, коли особистість замислюється над смисложиттєвими проблемами («Що залишається людям?»)	Презентація теоретичних основ технології навчання; імітаційно-рольове моделювання
<i>Зрілість (40- 55 років)</i>	У першій фазі (41-46 років) особистість досягає вершини професійної майстерності, певного становища в суспільстві, накопичує	Коллективна творчість стає провідною діяльністю, відтак пріоритет надається інтерактивним технологіям навчання з презентацією результатів професійного досвіду

	професійний досвід спілкування з людьми. У другій фазі (50-55 років) можлива криза, пов'язана зі змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму.	
<i>Старість (із 55 років)</i>	Фаза похилого віку (55-75 років); фаза старечого віку (75 – 90 років), фаза довголіття (понад 90 років)	Передача досвіду

У контексті проблеми практичної андрагогіки значущим є визначення особливостей розвитку інтелектуальних здібностей в період дорослості [7; 8; 16; 27; 28]. В психології існує дві точки зору на розвиток інтелектуальних здібностей в період дорослості [21]. Одні вчені вважають, що інтелектуальні здібності досягають найвищої точки в кінці юнацького або на початку віку ранньої дорослості. Інші вчені стверджують, що інтелектуальні здібності у людей, які займаються інтелектуальною працею, зберігаються тривалий час. Пако і К. Ховланд припускають, що оптимум розвитку інтелектуальних функцій знаходиться між 18 – 20 роками. За даними Л. Баранової, В. Сергеевої та В. Лисенкової, найбільш високі показники коефіцієнту розумового розвитку виявляють молоді люди 19 років. Саме на цей вік припадає найбільший відсоток коефіцієнтів розумового розвитку – це є сенситивним періодом розвитку дорослої людини. С. Пако також вважає, що інтенсивність інволюції інтелектуальних функцій залежить від двох факторів. Внутрішнім фактором є обдарованість. У обдарованих людей інтелектуальніший процес більш тривалий і інволюція настає пізніше. Зовнішнім фактором є освіта людини, вона протидіє старінню, гальмує інволюцію.

В. Овенс і Л. Шоенфельд вважають, що вербально-логічні функції досягають першого оптимуму в ранній молодості, потім вони можуть зростати до 50 років і знижуватися близько 60 років. В своєму дослідженні В. Овенс і Я. Шоенфельд отримали картину стаціонарного стану інтелекту з 18 до 60 років, вони відмічали виражені прогресивні зрушення, еволюцію загальних характеристик інтелекту дорослих людей, але особи, за якими вони спостерігали, постійно тренували інтелектуальні функції, тобто займалися розумовою працею [38].

За даними Д. Векслера, еволюція інтелектуальних функцій охоплює період з 19 до 30 років. Вершина лексичних функцій досягає свого максимуму в 40 років. Після 30 років спостерігається зниження інтелектуальних функцій, пов'язаних не з мовою, а з моторикою. В інтелектуальному розвитку людини Є. Степанова виокремлює три макроперіоди. Перший період — від 18 до 25 років, другий — 26—35 років, третій — 36—40 років. Найбільші зміни інтелекту відбуваються в першому макроперіоді, а другий і третій макроперіоди характеризуються відносною сталістю, але вираженого підйому набуває вербальний інтелект.

Б. Бромлем оцінював вербальні й невербальні функції у людей від 20 до 80 років. Уже в 30—35 років відмічається поступова стабілізація, а далі зниження у 40 років невербальних функцій. Разом з тим, вербальні функції саме в цьому періоді прогресують найбільше і досягають максимуму після 40-45 років. Отже, загальному процесу старіння протистоять мовномисленнєві другосигнальні функції, вони самі зазнають інволюції значно пізніше всіх інших психофізіологічних функцій. Вербально-логічні функції прогресують і тоді, коли еволюція старості вже вразила невербальний інтелект і сенсомоторику людини [10].

Для практичної андрагогіки евристичними є сучасні напрацювання вітчизняних дослідників із проблеми проектування віртуального освітнього простору для інтелектуального розвитку дорослого [13; 25]. Означена розвідка досліджується в лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Специфікою цього напрацювання є реалізація проектувально-технологічного підходу до створення середовища дистанційного навчання, а також орієнтація на сучасні концепції інтелектуального розвитку протягом усього життя – life-span development (Л.І.Анциферова, П.Б.Балтес, С.Д.Максименко, М.Л.Смульсон, Р.Стернберг, М.О.Холодна). Учені розглядають проблему інтелектуальної підтримки людей у період геронтогенезу в умовах віртуального простору. Доведено, що геронтогенез – це дуже неоднорідний, складний і найбільш тривалий (за оптимальних умов) етап життя, причому досі точно не з'ясовано, до якого віку зберігається оптимальна психічна активність людини та її здатність до саморозвитку. Дослідники вважають основним джерелом інтелектуального розвитку дорослого створене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій інтелектуально-насичене віртуальне освітнє середовище, можливості якого сприятимуть підтримці нелінійного інтелектуального розвитку дорослої людини з урахуванням відповідної вікової специфіки. Остання полягає, зокрема, у певних специфічних вікових утвореннях, таких як наявність життєвого досвіду, усталена система цінностей, сформовані настановлення, визначеність і обґрунтованість мотивації до навчання, з точки зору тих переваг, які вони дають в ситуації навчання (свідоме ставлення до навчання, краще розуміння навчального матеріалу, можливість пов'язати отримані знання з життєвою практикою тощо), і зумовлених ними ж недоліків (вікова ригідність, ускладнений процес вписування нового знання в наявну ментальну модель світу через її недостатню мобільність і еластичність).

У проектуванні віртуального освітнього простору зі спеціальною метою інтелектуального розвитку дорослих необхідно враховувати два провідних принципи:

– квазіприродності. Необхідною є постановка мети з формування такого специфічного середовища, в якому можливе навчання та самонавчання, а створення віртуального освітнього простору здійснюється в результаті реалізації стратегій з досягнення мети формування такого специфічного середовища. До виникнення процедури управління - це середовище є квазіприродним.

– спонтанності. Віртуальне середовище є і було в людському житті завжди. Інтернет-реальність лише опредметнило частину віртуального світу людини і є не керованим об'єктом, а спонтанним середовищем, некерованим. Середовище – може бути / стати розвивальним, при відповідному мотиві дорослого користувача – при такому підході він самостійно виокремлює інструменти в будь-якому середовищі, і воно стає розвивальним. При цьому спеціально організоване інтелектуально-насичене середовище (тобто багате на потенційні знаряддя інтелектуального саморозвитку) безумовно має більше шансів перетворитися на розвивальне для дорослого користувача.

При традиційному навчанні інтелектуальний розвиток у кращому випадку вважався побічним продуктом учіннєвої діяльності, а задача інтелектуального саморозвитку (коли суб'єкт сам проектує структуру і характеристики свого інтелекту, ставить перед собою відповідні задачі і рефлексує як можливості середовища, так і власне процес інтелектуального саморозвитку) взагалі не розглядалась. Однак адекватно організована учіннєва діяльність у віртуальному освітньому просторі є неможливою без самоактивності та відповідальності учня, інакше кажучи, у даному випадку йдеться про інтелектуальний саморозвиток як її (учіннєвої діяльності) прямий продукт [13; 25].

Важливим критерієм успіху середовища (відсоток учасників, які можуть отримати заплановані результати) є забезпечення ключів успіху дистанційного курсу розвитку для дорослих:

- 1) соціальності (можливості підтримувати та встановлювати цікаві розвивальні – ділові та особисті стосунки);
- 2) мотивуючого імпульсу (віртуальні «нагадування» про необхідні дії, мотивуючі історії реальних людей);
- 3) конфлікт: знання-застосування-інтеграція;
- 4) інтегрувальні зв'язки;
- 5) WOW ефект (подив від нових знань, або знань, поданих у новому світлі (в різному масштабі глобальності –детальності – від ідей і концептів до конкретних фраз).

Дослідження показало [13; 25], що учасники виявили нездатність «зв'язувати» знання, наявні у них з повсякденною діяльністю, таке враження, що знання зберігаються у відсіку мозку під назвою «парадна бібліотека з красивими корінцями – форзацами», а для щоденної діяльності використовують синенький розпатланий зошит із записами від руки. Дорослі бувають здивовані, коли виявляється, що володіли потрібними знаннями для розв'язування задачі, але не зуміли ними скористатися, тому що не знали, що саме ці знання можуть бути використані для цих моментів. Завдання успішного курсу: створити посилання-лінки-закладки з зрозумілим універсальним типуванням життєвих ситуацій – вчити людей користуватися наявними у них знаннями, наступною сходинкою буде вміння самому визначати, як можна використовувати це знання, і розширювати дані можливості.

Узагальнюючи проблеми досліджень дорослого, систематизовано кілька *пізнавальних елементів* для практичної андрагогіки, зокрема: *аналіз категорії*

дорослості; класифікація віку; особливості двофазного розвитку дорослого та інтелектуальні здібності; проектування віртуального освітнього простору для інтелектуального розвитку дорослого.

Грунтовне дослідження *двофазного розвитку дорослого*, здійснене Б. Ананьєвим, допомагає у визначенні особливостей психічного розвитку особистості, що проходить низку періодів (певний ступень розвитку особистості, відтинок життєвого шляху), стадій (розвиток певних функцій, що мають свої якісні особливості) та фаз (найменший період у розвитку окремих функцій). Проаналізований дослідницький масив проблеми розвитку інтелектуальних здібностей у період дорослості доводить існування двох точок зору, як-то: погляд на розвиток інтелектуальних здібностей у кінці юнацького або на початку віку ранньої дорослості; твердження, що інтелектуальні здібності у людей, які займаються інтелектуальною працею, зберігаються тривалий час. Аналіз сучасних досліджень лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України дав змогу визначити *умови забезпечення ключів успіху дистанційного курсу* розвитку для дорослих (можливість підтримки та встановлення цікавих розвивальних стосунків; віртуальні «нагадування» про необхідні дії, мотивуючі історії реальних людей; наявність конфлікту (знання-застосування-інтеграція); інтегральні зв'язки; подив від нових знань, або знань, поданих у новому світлі).

Із позиції практичної андрагогіки перспективним є аналіз проблеми самовизначеності особистості як простір свободи в освіті дорослих, що, *по-перше*, спонукає до аналізу співвідношення самовизначення дорослого у різних системах людської діяльності, зокрема: 1) жорстко контрольованій; 2) детермінованій (наприклад, бюрократична, централізована державна система освіти); 3) цілеспрямованій 4) евристичній (експериментальні освітні програми); 5) самоспрямованій (за Бел Банаті (1991) [9]; *по-друге*, обумовлює

мету, напрямки і способи активізації діяльності дорослого на духовне самоусвідомлення, розвиток здатностей цілеспрямованої самобутньої і самостійної реалізації свого природного призначення; *по-третє*, спрямовує освіту дорослих на праксеологічний контекст, на раціональну організовану андрагогом практико-орієнтовну систему учіння дорослого, де ціннісно-цільовим орієнтиром є доцільна корисність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Интеллектуальная деятельность и терморегуляция / Б. Г. Ананьев // Возрастная психология взрослых: материалы конф. Вып. 3. – Л., 1971. – С. 75 – 84.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М., 1977. – 379 с.
3. Ананьев Б. Г. Педагогические приложения современной психологии // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии : работы советских психологов периода 1946-1980 гг. [Текст] / под ред. И. И. Ильева, В. Я. Ляудис / Б. Г. Ананьев. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 7–18.
4. Ананьев Б. Г. Человек как общая проблема современной науки / Б. Г. Ананьев // Вестник ЛГУ. - 1957. - № 11. – С. 90 – 101.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет воспитания / Б. Г. Ананьев // Советская педагогика. - 1965. - № 1. – С. 24 – 36.
6. Ананьев Б. Г., Степанова Е. И. (ред.). Развитие психофизиологических функций взрослых людей / Б. Г. Ананьев, Е. И. Степанова. – М., 1972.
7. Архипова С. П. Освіта дорослих як фактор соціальної адаптації і соціального захисту [Електронний ресурс] / С. П. Архипова. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2009/www16/Arhipova.pdf>.
8. Архипова С. П. Основи андрагогіки : навчальний посібник / С. П. Архипова. – Черкаси-Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 184 с.
9. Бренеселович Д. П. Непрерывное обучение и две концепции качества образования / Д. П. Бренеселович . – Режим доступу: www.academia.edu/.../НЕПРЕРЫВНОЕ_ОБУ...
10. Давидовский И. В. Геронтология / И.В. Давидовский. – М. : Медицина, 1966. – 300 с.
11. Еріксон Е. Г. Дитинство і суспільство / Пер. [З англ.] науч. ред. А. А. Алексеев. – СПб.: Літній сад, 2000. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза / Пер. з англ.; заг. ред. і предисл. А. В. Толстих. - М.: Прогрес, б.г. (1996)

12. Зязюн Іван. Аксиологічні критерії вікової психології / Іван Зязюн // Естетика і етика педагогічної дії. - 2013. – Вип. 5. – С. 21 – 42.
13. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с.
14. Кисла О. Ф. Особливості розвитку професійного самовизначення майбутніх учителів початкових класів в умовах ступеневої підготовки / О. Ф. Кисла: Автореф. дис.... к. педаг. н. – К.: Б. в., 2008. – 15 с.
15. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1972. – 253 с. – (Библиотека директора школы).
16. Національний освітній глосарій: вища освіта [Текст] / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш й ін.; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. – 100 с. С. 29-30
17. Онушкин В. Г. Образование взрослых: междисциплинарный словарь терминологии / В. Г. Онушкин, Е. И. Огарев. – СПб. – Воронеж: ВИПКРО, 1995. – 232 с
18. Освіта дорослих: енциклопедичний словник / за ред. В.Г.Кременя, Ю.В. Ковбасюка. – К.: Основа, 2014. – 496 с.
19. Панченко С. Н. Психологические особенности взрослого человека как субъекта обучения / С. Н. Панченко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2013. – Випуск 3.
20. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
21. Савчин М. В. Вікова психологія : навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
22. Сергеева О. С. Концепт "дорослий учень" у контексті освіти дорослих та освіти впродовж життя / О. С. Сергеева // Наукові записки: {збірник наукових статей}/М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. - С. 167-174.
23. Скрипник М. І. Інтерактивні технології в післядипломному навчанні: довідник / М. І. Скрипник ; НАПН України, ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». – К., 2013. – 202 с.
24. Слободчиков В. И. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.
25. Смульсон М. Л., Лотоцька Ю. М., Назар М. М., Дітюк П.П., Комісарова О. Ю., Цап В. Й. Концепція інтелектуального розвитку дорослих у віртуальному освітньому просторі // http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/54
26. Степанова Е. И. Комплексное изучение человека / Е. И. Степанова // Становление психологической школы Б.Г.Ананьева: Памятные даты и события. – СПб., 2003. – С. 81-118.

27. Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых / Е. И. Степанова. – Л.: ЛГУ, 1981.
28. Трондайк Э. Процесс учения у человека / Э.Трондайк. – М., 1935.
29. Турецька Х. І. До проблеми діагностичних критеріїв особистісної ідентичності / Х.І. Турецька // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун.-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип.13. – Ч.2. – С. 258–266.
30. Candy P.C. (1991). *Self-Direction for Lifelong Learning: A Comprehensive Guide to Theory and Practice*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
31. Darkenwald G. G. *Adult Education: Foundations of Practice* / G.G.Darkenwald, S.B.Merriam. – N.Y., 1982.
32. Furter P. *Grandeur et misere de la pedagogie*. – Neuchatel, 1971.
33. Ganser T. An ambitious vision of professional development for teachers / T. Ganser // *NASSP Bulletin*. – 2000. – № 84 (618). – P. 6–12, P. 9
34. Knowles M. S. (1975). *Self-directed learning: A guide for learners and teachers*. Englewood Cliffs: Prentice Hall/Cambridge. – 135 p.
35. Knowles M.S. *The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy*. – Chicago, 1980.
36. Knowles, M. S. *The Adult Learner: A Neglected Species* / Malcolm Shepherd Knowles. – 4th ed. – Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo : Gulf Publishing Company, 1990. – 293 p.
37. Scheerens J. Teachers' professional development. Europe in international comparison. An analysis of teachers' professional development based on the OECD's Teaching and Learning International Survey (TALIS) / J. Scheerens. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union, 2010. – 204 p. P., 7
38. Schoenfeld L., Owens W.A. Age and Intellectual Change: a Cross-Sectional View of Longitudinal data. Труды XVIII Международного психологического конгресса, вып. 29. Owens W.A. Age and Mental Abilities: a Longitudinal Study. *Genet. Psychol. Monogr.*, 1953
39. Unesco. *The General Conference Adopts a Recommendation on Adult Education* // *Adult Education Information Notes*. – Paris, 1977. – № 1.